

Əlyazması hüququnda

RÜBABƏ BAHADIR QIZI ŞİRİNOVA

**YUSİF DÖVLƏTOĞLU VƏ ONUN “MƏNZUM FİQH”
ƏSƏRİ HƏNƏFİLİK TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ
MƏNBƏ KİMİ**

7213.01 – Dinşünaslıq

**Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Ərəbdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Vasim Məmmədəli oğlu Məmmədəliyev**
Akademik
Kamandar Kazım oğlu Şərifov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponətlər: **Məmməd Alı oğlu Balayev**
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor
Məmmədəli Allahverdi oğlu Babəşli
ilahiyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun
Dinşünaslıq və mədəniyyətin fəlsəfəsi
problemləri şöbəsi

Müdafiə “ 23__ ” __01_ 2015-ci il tarixdə saat “ __ ”da
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun nəz-
dindəki Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkk-
dir.

Ünvan: Bakı, Az.1001, İstiqlaliyyət 26, AMEA
Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasın-
da tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ __ ” _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, ilahiyat
üzrə fəlsəfə doktoru**

Z.A.Əbilova

İŞİN ELMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Orta əsr alimlərinin ümumislam mədəniyyəti tarixində oynadıqları rolunu müəyyənləşdirmək məqsədilə onların irsinin öyrənilərək, elm aləminə və geniş xalq kütləsinə çatdırılması çağdaş islamşünaslığın qarşısında duran aktual məsələlərdəndir. Bu baxımdan XIII əsr alimi Sadr əş-Şəriə əl-Əvvəlin “Viqayətür-rivayə fi məsəilil-hidayə” adlı əsəri Hənəfi fiqh məzhəbi ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsi baxımından böyük maraq doğurur¹. Bu əsər orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdə geniş coğrafi ərazidə yayılaraq, böyük şöhrət qazanmış və ən görkəmli islam alimlərinin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Orta əsrlərdə əsərə nəinki çoxlu sayda mükəmməl və geniş həcmli şərhələr, haşiyələr yazılmış və başqa dillərə tərcümə edilmişdir, eyni zamanda şair təbli alimlərə ilham verən bir abidə olmuş və nəzmlə də tərcümə olunmuşdur.² Belə poetik tərcümələrdən biri də XV əsr türk alimi və ədibi Yusif Dövlətoğlunun türk dilinə nəzmlə tərcümə etdiyi və “Mənzum fiqh”³ adlandırdığı abidədir. Bu tərcümə abidəsi Hənəfi məzhəbinin şəri, hüquqi məsələlərinin öyrənilməsi və onların başqa məzhəblərlə fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından olduqca dəyərli bir mənbədir. Bu abidə üzərində aparılan tədqiqat işi sayəsində “Viqayətür-rivayə fi məsəilil-hidayə” əsəri Hənəfi məzhəbinin təməl kitabı kimi onun

¹ Rübabə Bahadır qızı (Şirinova). Yusif Dövlətoğlu və onun “Mənzum fiqh” tərcüməsi, - Azərbaycan MEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. Elmi araşdırmalar (elmi-nəzəri məqalələr toplusu) (VII buraxılış) №3-4. Bakı, 2004, s.42-48.

² مصطفى بن عبدالله الشهير بكتّاب چلبى و حاجى خليفه. كشف الظنون عن اسامى الكتب و الفنون. بيروت، الجلد الثانى، ص. ۲۰۲۰-۲۰۲۴.

³ Yusif Dövlətoğlu. Mənzum fiqh. B-7075, ƏYİ.

dünyada saxlanılan əlyazma nüsxələri, orta əsrlərdə ona yazılmış tədqiqatlar, eləcə də müxtəlif dillərə nəzm və nəsrə edilmiş tərcümələr müəyyənləşdirildikdən sonra, “Mənzum fiqh” tərcümə əsərinin dünya kitabxanalarında saxlanılan əlyazma nüsxələri araşdırılır, bu tərcümənin Bakı nüsxəsinin elmi-paleoqrafik xüsusiyyətləri və Hənəfilinin inkişafında və yayılmasında azərbaycanlı alimlərin rolu öyrənilir, tərcümə orijinala müqayisəli şəkildə araşdırıldıqdan sonra, Hənəfi məzhəbinə əsasən nikah məsələləri və onların başqa məzhəblərlə fərqli cəhətləri işıqlandırılır.

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, “Mənzum fiqh” tərcüməsinin ilahiyyat elmləri baxımından ilk dəfə araşdırıldığı nəzərə alsaq, bu zaman tədqiqat işinin olduqca aktual bir mövzuya həsr olunduğunu demək olar.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. XIII yüzillikdə islam Şərqiin ən görkəmli alimlərindən biri olan Ubeydullah bin Məsud Tac əş-Şəriə əl-Əvvəlin (əl-Əkbərin) ərəb dilində nəsrə qələmə aldığı “Viqayətür-rivayə fi məsəilil-hidayə” əsəri Hənəfi fiqh məzhəbinin öyrənilməsi baxımından ən mükəmməl və ən mötəbər mənbələrdən biri kimi hələ orta əsrlərdə alimlərin diqqətini özünə cəlb etmiş və qeyd edildiyi kimi ona Şərqiin ən görkəmli alimləri tərəfindən onlarla şərh və haşiyələr yazılmaqla bərabər, həm də türk, fars və rus dillərinə nəsr və nəzmlə tərcümə olunmuşdur. XV yüzillikdə yaşayıb-yaratmış türk alim və şairi Yusif Dövlətoğlunun “Mənzum fiqh” tərcüməsindən sonra bir sıra türk alimləri, o cümlədən XVI əsrdə yaşamış Əhməd bin Məhəmməd bin Qızıl Əhməd Şəmsi Paşa Rumi əl-Hənəfi (v.988/1580) və Əhməd bin əl-Hac Məhəmməd əl-Qaramani Məhiyəddin Piri-rəis (v.972/1564) “Viqayə” əsərini türkcə nəzmlə, XVII əsrdə yaşamış Məhəmməd bin Ömər Qurd Əfəndi (931-996/1524-1588) və İbrahim Əfəndi isə türk dilinə nəsrə tərcümə etmişlər. Ərəb Çələbi (v.950/1543) isə türkcə onun şərhinə bir haşiyə yazmışdır.

“Viqayə” əsərinə orta əsrlərdə yazılan şərhlərdən Sadr əş-Şəriə əs-Saninin “Şərh əl-Viqayə”, həmin müəllifin bu əsərini müxtəsər formada işləyərək, onu “Müxtəsər əl-Viqayə” (“ən-Niqayə müxtəsər əl-Viqayə”) adlandırdığı əsərlərini göstərmək olar. İbn Mələkin (801/1398) yazdığı “Şərh əl-Viqayə” əsərini, Əxi Çələbinin (905/1499) və Yaqub Paşa İbn Xızır Bəyin (891/1496) haşiyələrini göstərmək olar. Böyük şərqşünas alim Mirzə Kazımbəy də “Müxtəsər əl-Viqayə” əsərini rus dilinə tərcümə və tədqiq etmişdir.

Yusif Dövlətoğlunun “Mənzum fiqh” əsəri Türkiyədə dilçilik baxımından tədqiq edilmişdir. Azərbaycanda isə bu abidə haqqında Əlyazmalar İnstitutunun keçmiş əməkdaşı Teyyub Manafov iki məqalə nəşr etdirmişdir. Həmin İnstitutun keçmiş əməkdaşı mərhum Əbülfəz Əliyev isə “Hənəfilik və onun əsas qaynaqları” adlı məqaləsində əsərə toxunmuşdur. Beləliklə də, qeyd etməliyik ki, Hənəfi məzhəbinin ən dəyərli fiqh qaynaqlarından biri, eyni zamanda yüksək bədii sənətkarlıqla tərcümə edilmiş “Mənzum fiqh” abidəsi Türkiyədə dilçilik baxımından tədqiq olunsada, indiyədək ilahiyyat elmləri baxımından monoqrafik tədqiqata cəlb olunmamışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin qarşısına konkret olaraq orta əsr türk alimi, şairi və Hənəfi məzhəbinin tanınmış nümayəndəsi Yusif Dövlətoğlunun həyat və yaradıcılığını, onun “Mənzum fiqh” tərcüməsinin Hənəfi məzhəbi və islamşünaslıq tarixindəki yeri və rolunu tədqiq etmək məqsədi qoyulmuşdur. Bu məqsədə müvafiq olaraq dissertasiyada aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Yusif Dövlətoğlunun dövrünü, həyat və yaradıcılığını tədqiq etmək;
- “Mənzum fiqh” tərcümə abidəsinin dünya kitabxanalarındakı əlyazmalarını öyrənmək;
- “Mənzum fiqh” tərcümə abidəsinin Bakı nüsxəsinin el-

mi-paleoqrafik xüsusiyyətlərini işıqlandırmaq;

- Sadrüş-Şəriə əl-Əvvəlın həyat və yaradıcılığını araşdırmaq;

- “Viqayə” əsərinin tədqiqi və tərcümələrinin müəyyənləşdirilməsi və azərbaycanlı Hənəfi fiqh alimlərinin öyrənilməsi;

- “Mənzum fiqh” tərcüməsi ilə “Viqayə”nin müqayisəli tədqiqi;

- “Viqayə” və “Mənzum fiqh”də nikah məsələlərinin araşdırılması;

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını fiqhə dair yazılmış əsərlər, Hənəfi məzhəbinə aid klassik və müasir alimlərin kitabları və tədqiqatları təşkil edir. Mövzu üzərində işləyərkən ənənəvi mənbəşünaslıq metodologiyasından, təhlil üsulundan və tarixi-müqayisəli yanaşma prinsipindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatın əsas mənbələrini “Viqayə” və “Mənzum fiqh” əsərinin əlyazma nüsxələri, klassik və müasir Şərqi, Qərbi və rus alimlərinin fiqhə dair əsərləri, fiqh ensiklopediyaları, müqayisəli islam hüquq kitabları, islam alimləri və islam tarixi ensiklopediyaları, Hənəfi fəqih təbəqələri, həmçinin mövzu ilə əlaqədar olan əsərlər və tədqiqatlar təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq Hənəfi məzhəbinin görkəmli nümayəndələri Sadr əş-Şəriə əl-Əvvəl və Yusif Dövlətoğlunun həyat və yaradıcılıqları, “Viqayə” əsəri və onun “Mənzum fiqh” adlı poetik tərcüməsi müqayisəli şəkildə öyrənilir, Hənəfi məzhəbinin təməl kitabı kimi araşdırılır, nikah məsələləri və onların başqa məzhəblərlə fərqli cəhətləri, eləcə də Hənəfiliyin inkişafında azərbaycanlı alimlərin rolu tədqiq edilir, abidənin orta əsr əlyazmalarının elmi-paleoqrafik tədqiqi verilir, onun orta əsr şərhləri, haşiyələri və tərcümələri müəyyənləşdirilir.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Hənəfi məzhəbinin mühüm mənbəyi olan “Viqayə” və onun “Mənzum fiqh” adlı poetik tərcüməsinin tədqiqi Hənəfi fəqih məktəbinin və bu məktəbin başqa məzhəblərlə oxşar və fərqli cəhətlərinin öyrənilməsi, həmin abidənin orta əsr əlyazmalarının, onun şərh və haşiyələrinin, eləcə də tərcümələrini müəyyənləşdirmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Dissertasiya işindən elmi tədqiqatlarda, ali məktəblərin ilahiyyat fakültələrində, xüsusi kursların keçirilməsində, dərslərin yazılmasında, mühazirələrin oxunmasında və seminar məşğələlərində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqat AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Ərəbdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində müzakirə edilərək müdafiəyə layiq görülmüşdür.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllif tərəfindən respublikanın və xarici ölkələrin müxtəlif elmi jurnallarında, eləcə də elmi konfrans materiallarında dərc edilmiş 50-yə yaxın məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS ELMİ MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, mövzunun öyrənilmə dərəcəsi, tədqiqatın elmi yenilikləri, məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsası, mənbələri və aprobasiyası, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir.

“Yusif Dövlətoğlu və onun “Mənzum fiqh” əsəri” adlanan birinci fəsil dörd yarımfəsildən ibarətdir. **“Yusif Dövlətoğlunun dövrü”** adlanan birinci yarımfəsildə Yusif Dövlətoğlunun yaşayıb-yaratdığı illər Sultan Murad Xan və

onun oğlu II Sultan Murad Xanın hökmranlığı dövrlərinə təsadüf edir.

Dissertasiya işində Yusif Dövlətoğlunun yaşayıb-yaratdığı dövrün ictimai-siyasi durumu mənbələr əsasında şərh edildikdən sonra, bu dövrün mədəni həyatı işıqlandırılaraq qeyd edilmişdir ki, II Murad Xanın dövründə bir sıra memarlıq abidələri, mədrəsələr və mədrəsələrin yanında tələbələrin istifadəsi üçün kitabxanalar da inşa edilmişdir. Bursada, Sivasda, Amasyada, Tokatda, Kastamonu, Konya və s. yerlərdə xəstəxanalar inşa etdirmiş, memar Sinan Şeyxzadə, Süleymaniyyə, Ədirnədə Səlimiyyə məscidləri ilə bərabər mədrəsə, imarət, türbə və xəstəxana, körpü və karvansaraylar tikdirmişdir. Sultan, elm və mədəniyyətin yüksəlməsində çox böyük işlər gördüyündən “Əbul-xeyrat” deyə yad edilir. İbn Mələk “Bəhrül-hikəm”, Balıqəsirli Yusif Dövlətoğlu “Hidayə” və “Viqayə”, məşhur şairlərindən olan Şeyxi (835/ 1431) “Xosrov və Şirin” əsərini onun şərəfinə türk dilinə tərcümə etmişlər. Məhəmməd Yazıçioğlunun 853-855/1449-1451-ci illərdə yazdığı “Məhəmmədiyyə”¹ adlı əsəri Anadoludakı türk-islam ailələrinin Qurandan sonra, mövludnamə kimi ən çox oxuduqları kitab olmuşdur. Bu dövrdə ədəbiyyata aid bir çox əsərlər yazılmış, Osmanlı xəritəçiliyi XVI əsrdən etibarən Piri Rəisin adı ilə bağlı olmuşdur.

İkinci yarımfəsil “Yusif Dövlətoğlunun həyat və yaradıcılığı” adlanır. Yusif Dövlətoğlunun həyatı haqqında orta əsr mənbələrində verilmiş məlumatlar çox məhduddur. Uzunçarşılı İbrahim Hakkı “Karasi Meşahiri” adlı əsərində onun doğum tarixinin 798/1395-ci il,² Mustafa Özkan isə onun vəfat tarixi-

¹ Musayeva A. Əlyazma kitabı və XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı: problemlər, araşdırmalar (tekstoloji, filoloji tədqiqat). Bakı, 2002, s.154.

² Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı Tarihi. Türk Tarihi Kurumu Basımevi. Ankara, 2003, İc., s.540.

ninin 828/1424-cü il³ olaraq yazmışdır. Uzunçarşılının verdiyi doğum tarixini qəbul etsək və vəfat tarixini isə 828/1424-cü il kimi hesablasaq, belə qənaətə gəlmək olar ki, Yusif Dövlətoğlu 30 yaşında vəfat etmişdir.

“Mənzum fiqh”ə görə o, Balıkesirdə anadan olmuş və bu əsəri 827/1423-1424-cü ildə 28 yaşında ikən tərcümə etmişdir. Katib Çələbi tərcümə tarixini səhvən 867/1462-ci il kimi göstərmişdir. Əldə etdiyimiz mənbələrin bir qismi Dövlətoğlunun bu tərcüməni 28, başqası isə 29 yaşında tamamladığını qeyd edir. Bu da əsasən orta əsr katib və filoloqların klassiklərin əsərlərinin mətnlərində yol verdikləri təhriflər nəticəsində ortaya çıxmışdır.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Yusif Dövlətoğlunun “Mənzum fiqh” əsərinin B-7075 şifri altında mühafizə olunan yeganə nüsxəsi qədimliyinə görə dünyada ikinci abidə hesab olunur. Məhəmməd Tahir Bursalı “Osmanlı müəllifləri” əsərində Dövlətoğlunun Balıkesirli olduğunu, fiqh sahəsində məşhur olan və nəsr ilə yazılan “Viqayə” əsərini 827/1423-cü ildə mənzum şəkildə tərcümə etdiyini və bu tərcümənin əlinə keçən bir nüsxəsini Balıkesir kitabxanasına hədiyyə verdiyini yazmışdır. O, əsəri 1423-1424-cü illərdə II Muradın şərəfinə yazdığı üçün “Muradnamə” kimi də adlanır və orada fiqhın əsas məsələləri açıqlanmışdır. Dövlətoğlu fiqhın incəliklərinin yadda qalması, tez əzbərlənməsi üçün nəzm yolunu seçdiyini yazır.¹

Türk dünyası ədəbiyyatçıları ensiklopediyasında Dövlətoğlu Yusif (1395-1424) hüquqşünas və şair kimi verilmiş, Balıkesirli olduğu qeyd olunmuşdur. Başqa bir qaynaq

³ Mustafa Özkan. Devletoğlu Yusuf (243-244), TDVİA, IX, İstanbul, 1999, s.243-244.

¹ Türk dili ve Edebiyatı Ansiklopediyası, VIIIc., İstanbul, 1977, s.280.

Yusif Dövlətoğlunun Balıkcəsirdə anadan olduğunu, doğum və vəfat tarixinin isə bilinmədiyini, həyatı haqqında geniş məlumat olmadığını qeyd edir, həmçinin Dövlətoğlunun təhsilini harada, kimdən aldığı da bilinmədiyini yazır. Lakin ərəb dilini mükəmməl bildiyini, Hənəfi məzhəbinin əvəzsiz qaynağı olan ərəb dilində yazılan “Viqayə” əsərini türkcəyə mənzum şəkildə tərcümə etməsi onun fiqh sahəsində əvəzsiz alim olduğundan xəbər verir.

“Mənzum fiqh” əsəri və onun müəllifi ilə bağlı Türkiyədə üç tədqiqat işi aparılmışdır. 1992-ci ildə Nimet Altunkaynak “Devletoğlu Yusuf Vikaye tərcümesi” (mətnin transkripsiyası) adlı magistr işi, 1999-cu ildə Mehmet Demir “Devletoğlu Yusuf, Vikaye tərcümesi metin dil incelemleri”, 2002-ci ildə isə Bilal Aktan “Devletoğlu Yusufun Vikaye tərcümesi” mövzusunda fəlsəfə doktoru dissertasiya işi yazaraq, “Mənzum fiqh” tərcümə əsərinin müxtəlif dövrlərdə üzü köçürülmüş əlyazmaları üzərində müqayisəli surətdə araşdırmalar aparmış və onun elmi mətnini tərtib etmişlər. Araşdırmalar göstərir ki, Dövlətoğlu irsi hələ də dərinədən, tam genişliyi ilə dəqiq öyrənilməmiş, xüsusən də “Mənzum fiqh” tərcüməsi bir fiqh abidəsi kimi araşdırılmamışdır.

Üçüncü yarımfəsil “Mənzum fiqh” tərcümə abidəsinin dünya kitabxanalarındakı əlyazmaları adlanır. Yusif Dövlətoğlunun “Mənzum fiqh” tərcüməsi yazıldığı tarixdən etibarən müxtəlif dövrlərdə katiblər tərəfindən üzü köçürülərək, geniş coğrafi ərazidə yayılmışdır. Bu səbəbdən də dünyanın onlarla məşhur əlyazma xəzinələri, kitabxana və muzeylərində tərcümənin çoxlu sayda nüsxələri saxlanılır. Onlara nümunə olaraq Topqarı Sarayı Muzeyi (İstanbul), Dil Tarix-Coğrafiya Kitabxanası, Süleymaniyyə kitabxanası, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Ruvak əl-ətrak (Qahirə) kitabxanası, Türk Dil Qurumu Kitabxanası, Sarayevo Kitabxanası (Belqrad), Mövlana Muzeyi (Konya), Marburq

Dövlət Kitabxanası (Almaniya), Britaniya Muzeyi (London) və onlarla başqa kitabxana və muzeyləri göstərmək olar.

Dördüncü yarımfəsil “Mənzum fiqh” tərcümə abidəsinin Bakı nüsxəsinin elmi-paleoqrafik xüsusiyyətləri adlanır. “Mənzum fiqh” tərcüməsinin B-7075/8700 şifri altında Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanan nüsxəsinin vərəqlərinin sayı 213-dür. Vərəqlərin hər birində olan mətn qırmızı mürəkkəblə çərçivəyə alınmış, iki sütunda qara mürəkkəblə, hər sütunda 17 misra olmaqla yazılmışdır. Sütunlar bir-birindən 0,55sm enində çəkilmiş qoşa xətlərlə ayrılmışdır. Həcmi 7116 misra olan abidənin vərəqlərinin ölçüsü 16x24,5sm, mətn yazılmış çərçivənin ölçüsü 12,5x20,5sm, hər sütunun ayrılıqda ölçüsü isə 5,5x20,5sm-dir. Vərəqlərin kənarlarındakı zolağın ölçüsü isə 3 və 1,5x2,5sm-dir. Başlıqlar ərəb dilində 1 və 1x2,5sm ölçüsündə, ayrıca çərçivələrdə, hərəkəli qırmızı mürəkkəblə, iri xətlə yazılmışdır. Vərəqi ağ rəngli ahərli filiqranlı (qayçı şəkilli 204a vərəqində) İtaliya kağızına köçürülmüşdür. Əlyazmanın vərəqləri klassik Şərq və müasir üslubda səhifələnmişdir. Nüsxənin elmi-paleoqrafik xüsusiyyətləri geniş araşdırmalarla işıqlandırıldıqdan sonra, əsərdə olan kitabların hər biri haqqında şərhlər verilmişdir.

İkinci fəsil “Viqayə”nin Hənəfilik tarixində yeri adlanır. **“Hənəfilik və Sadr əş-Şəriə əl-Əvvəl onun nümayəndəsi kimi”** adlanan birinci yarımfəsildə Hənəfi məzhəbinin İraqda meydana gəlmiş və Abbasilər dövründə dövlətin əsas fiqh məzhəbi olması və bu məzhəbin Şərqə doğru geniş coğrafi ərazidə yayılması ilə bağlı araşdırmalar verildikdən sonra Hənəfi hüquq məktəbinin banisi İmam əl-Əzam Əbu Hənifə Numan bin Sabit bin Zuta əl-Kufinin həyatı və yaradıcılığı işıqlandırılır, onun Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əsərlərinin əlyazmaları haqqında məlumat verilir.

İslam aləmində Əbu Hənifinin bir çox ardıcılları tanınmaqdadır. Onlardan Əli bin Əbu Bəkr əl-Marginani (v.593/

1197) və onun “əl-Hidayə” (“Doğru yol”) adlı əsəri və ona ayrı-ayrı alimlər tərəfindən yazılmış şərh, haşiyə, təliq, təlxis haqqında məlumat verilir. Görkəmli alim Sadr əl-Şəriə əl-Əvvəl isə Marqinaninin “əl-Hidayə” əsərindən bəhrələnərək özünün məşhur “Viqayə” adlı əsərini qələmə almışdır. Sadr əş-Şəriə əs-Sani (v.747/1346) isə “Viqayə” əsərinə mükəmməl şərh yazdıqdan sonra isə, onu ixtisar edərək, “Niqayə müxtəsər əl-Viqayə” adlandırmışdır. Bundan sonra Hənəfi məzhəbinin böyük nümayəndəsi və fiqh elminin mahir bilicisi kimi müsəlman hüququ tarixində silinməz iz buraxmış Mahmud bin Əhməd bin Sadr əş-Şəriə əl-Əvvəl (əl-Əkbər) Übeydullah bin İbrahim əl-Məhbubi əl-Hənəfinin həyatı araşdırılır.

Bütün mənbələri diqqətlə araşdırdıqdan sonra, alimin vəfat tarixini 672-673/1273-1274-cü illər variantının qeyd olunduğu mənbələrin sayca əksəriyyət təşkil etdiyini və bibliografiya elmində onların mötəbər mənbə sayıldığını nəzərə alaraq, həmin tarixi əsas kimi qəbul etməyi daha məqsədəuyğun hesab edilir. Sadr əş-Şəriə əl-Əvvəlin fiqh sahəsində üç dəyərli əsərləri var: “əl-Fətavi”, “əl-Vaqiat”, “Viqayətür-rivayə fi məsailil-hidayə”. XIII əsrdə Buxarada yaşamış Sadr əş-Şəriə əl-Əvvəlin Hənəfi fiqh elminin yüksəlməsində və inkişaf etməsində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. İlahiyyat elminin mühüm bir sahəsi olan fiqh inkişafında, fəqihlərin yetişməsində “Viqayə” əsəri əvəzsiz bir mənbə olmuşdur. “Viqayə” əsəri Orta əsrlərdə olduğu kimi, bu gün də Hənəfi məzhəbinin öyrənilməsi baxımından dünya, o cümlədən Azərbaycan alimləri, ilahiyyatçıları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslə “Sadr əş-Şəriə əl-Əvvəlin “Viqayə” əsərinin tədqiqi və tərcümələri” adlanır. Sadr əş-Şəriə əl-Əvvəlin yaradıcılığının zirvəsi sayılan “Viqayə” əsəri müxtəlif dövrlərdə katiblər tərəfindən üzə köçürülərək, Özbəkistan, Tacikistan, Suriya, Misir, Türkiyə, İraq, İran, Səudiyyə Ərəbistanı və başqa Şərq ölkələrində, eləcə də Rusiya,

İngiltərə, Almaniya, Fransa, Vatikan kimi Qərbi Avropa ölkələrində geniş yayılmışdır. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində “Viqayə” əsərinin 5 əlyazma nüsxəsi, Türkiyənin kitabxana və muzeylərində isə əsərin onlarla nüsxələri qorunub saxlanır. “Viqayə” əsəri əsrlər boyu fəqihlərin diqqət mərkəzində olmuş və XIII-XIX əsrlər arasında tanınmış alimlər tərəfindən bu abidəyə çoxlu sayda şərh, haşiyə, izahlar yazmışdır. Bununla bərabər əsər fars, özbək, türk dillərinə də tərcümə olunmuşdur. Tədqiqatda bu şərhlər və tərcümələrlə bağlı geniş araşdırmalar verilir.

Sadr əş-Şəriə əs-Sani “Viqayə”yə yazdığı şərh “Şərh əl-Viqayə” adlandırmışdır. Onun bu əsərlə bağlı xidmətlərindən biri də, “Viqayə”nin rahat əzbərlənməsi üçün onun müxtəsər variantınının hazırlanması ilə bağlıdır. Nəticədə əsas mövzu saxlanılmaqla yeni bir əsər yazılmışdır ki, bu da “ən-Niqayə fi müxtəsər “əl-Viqayə” kimi adlandırılmışdır. “Ən-Niqayə fi müxtəsər “əl-Viqayə” əsəri özbək, tacik, fars, puştu, türk, Kazan türkcəsinə, rus dillərinə tərcümə olunmuşdur.

“Viqayə” əsərinə yazılan şərhərdən biri İbn Mələk adı ilə məşhur olan Əbdüllətif bin Əbdüləziz bin Əzidəddin ər-Rumi əl-Fəqih əl-Hənəfiyə (v.801/1398) mənsubdur. İbn Mələyin “Şərh “əl-Viqayə” əsərinin Əlyazmalar İnstitutunda bir nüsxəsi saxlanılır. Azərbaycanlı alimlərdən Məhiyəddin Məhəmməd bin Əli əl-Qarabaği ər-Rumi əl-Hənəfi (942/1535) “Viqayə” əsərinin şərhinə haşiyə yazmışdır. “Viqayə” əsərinə haşiyə yazan alimlərdən biri də Yaqub Paşa İbn Xızır Bəydir (v.891/1496). O, Osmanlı alimlərindən biri olub, Bursada qazılıq vəzifəsində çalışmış, sonralar isə Bursa, Sultaniyyə məscidində müdərrişlik edib, h.891/1480-ci ildə isə orada vəfat etmişdir.

“Viqayə”nin təsiri altında yazılmış əsərlərdən biri də məşhur Türkiyə övliyası Sufi Allahyara (v.1136/1723) aiddir. Araşdırmalarımız nəticəsində məlum oldu ki, Sufi

Allahyar “Məsləkül-müttəqin” əsərini “Viqayə”dən bəhrələnərək yazmışdır.

XV əsrdən etibarən “Viqayə” əsəri bir çox türk alimləri tərəfindən nəzm və nəsrə tərcümə olunmuş, həmçinin türk dilində onun şərhinə haşiyə də yazmışdır. Yüsif Dövlətoğlundan sonra XVI əsrdə yaşamış Əhməd bin Məhəmməd bin Qızıl Əhməd Şəmsi Paşa Rumi əl-Hənəfi (v.988/1580) və Əhməd bin əl-Hac Məhəmməd əl-Qaramani Məhiyəddin Piri-rəis (v.972/1564) bu əsəri türkcə nəzm, Məhəmməd bin Ömər Qurd Əfəndi (931-996/1524-1588) və Hənif İbrahim Əfəndi (v.1189/1775) isə nəsrə tərcümə etmişlər. Əhməd bin Həmzə əl-Qazi Şəmsəddin əl-Rumi Ərəb Çələbi (v.950/1543) isə bu əsərə türkcə bir haşiyə¹ yazmışdır.

Üçüncü yarım fəsil “Orta əsrlərdə yaşamış azərbaycanlı Hənəfi fiqh alimləri” adlanır. VII yüzillikdə islam fəthatlarından və Azərbaycanın xilafətin tərkibinə daxil edilməsindən sonra ölkədə siyasi sabitlik bərqərar oldu və şəhərlərdə yeni-yeni elm və mədəniyyət mərkəzləri yarandı. Bununla da Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsinə daxil oldu. Azərbaycanda islamın yayılması ilə bağlı olaraq, elmə görünməmiş dərəcədə böyük maraq yaranmışdır. İstər müxtəlif elm sahələrinə yiyələnmək, istərsə də islamın əsaslarına varid olmaq üçün çoxlu sayda azərbaycanlı tələbələr Yaxın və Orta Şərqi məşhur elm və dini mərkəzlərinə gedərək orada tanınmış islam alimlərinin yanında dərslər almış, dini biliklərə yiyələnmişlər. X əsrdə Azərbaycanda hədisçi və fəqihlərin sayı o dərəcədə artmışdır ki, onların arasında Azərbaycanın bütün şəhərlərinin nümayəndələrini görmək mümkün idi.² Orta yüzilliklərdə ila-

¹ كاتب جلیبی، كشف الظنون عن أسامی الكتب و الفنون استانبول، ۱۹۴۱، الجلد الثانی، ص. ۲۰۲۳-۲۰۲۴.

² Mahmudov M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər). Bakı, “Elm” 1983, s.32.

hiyyat elmlərinin bütün sahələrində, o cümlədən Hənəfi fiqhinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində çoxlu sayda alimlər və fəqihlər yetişmişdir. Bu dövrdə yetişmiş ilahiyyatçı alimlərdən Əbu Abdullah əl-Maraği (X əsrin I yarısı), Əbu Əli əl-Bərdəi (v.951-952/1544-1545), Məkki bin Əhməd bin Sədəveyh Bərdəi (v.965/1557), Səid bin əl-Qasim əl-Bərdəi (v.973/ 1565), Əbu Abdullah Məhəmməd bin Bakuveyh bin İbrahim əl-Maraği (v.1025/1616), Məhəmməd bin Əbdüləziz bin Cəfər bin Məhəmməd bin Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Bərdəi (v.1032/ 1622) və digərlərini qeyd etmək olar. Zəmanəsinin məşhur alimlərindən olan azərbaycanlı fəqih Əbu Səid Əhməd bin Hüseyin əl-Bərdəi (v.317/929) məşhur fəqihlərdən dərslər almış, Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Bərdə şəhərində dünyaya gəlmişdir. Hənəfi fiqhinə dərin dərindən yiyələndikdən sonra, uzun müddət Bağdadda yaşamış və Hənəfi fiqhini tədris etmişdir. Məhəmməd Qarabaği müsəlman Şərqiyyənin görkəmli alimlərindən biri olan Ədudəddin əl-İcinin “Ədəbül-bəhs” adlı əsərinə mükəmməl şərh yazmışdır. Bu şərhin dünya, o cümlədən Azərbaycan kitabxanalarında saxlanılan onlarla əlyazma nüsxələri göstərir ki, bu şərh alimlərin diqqətini özünə cəlb edərək, orta əsrlərdə geniş intişar tapmışdır.

XV-XVI əsrlərdə yaşamış fəlsəfə, kəlam, məntiq elmlərini yüksək səviyyədə bilən azərbaycanlı alimlərdən Kəmaləddin Məsud bin Hüseyin əş-Şirvani ər-Rumi əl-Hənəfi və Məhəmməd Əmin Sadreddin oğlu Ağdaşi Şirvani Molla oğlunu (Mollazadə) göstərmək olar. Məhəmməd Əmin Şirvaninin ən böyük əsəri “əl-Fəvaid əl-Xaqaniyyə əl-Əhmədxiyyə” adlanır. Onun ərəb ədəbiyyatına həsr edilmiş ayrıca “Cihət əl-vahidə” (“Vəhdətin istiqaməti”) adlı əsəri də var. O, ərəb dilçiliyi sahəsində də bir sıra əsərlər yazmışdır.

Bununla da qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə çoxlu sayda Azərbaycan alimləri başqa məzhəblərlə yanaşı Hənəfi məzhəbinin yayılmasında və inkişafında istər öz vətənlərində,

istərsə də müsəlman Şərqiində az iş görməmişlər.

“Viqayə” və “Mənzum fiqh” əsərində nikah məsələlərinin qoyuluşu” adlanan üçüncü fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. **““Mənzum fiqh” tərcüməsi ilə “Viqayə”nin müqayisəli tədqiqi**” adlanan birinci yarım fəsildə qeyd edilir ki, ədəbiyyat tarixinin aparıcı qollarından birini təşkil edən tərcümə ədəbiyyatının tarixi kökləri keçmiş əsrlərin dərin qatları ilə bağlıdır. Türk dilinə edilmiş tərcümələrin tarixi isə, alimlərin fikrincə, XI yüzillikdə Quranın türk dilinə sətiraltı tərcüməsi ilə başlayır. Türk tərcümə sənəti ərəblərdə olduğu kimi hərfi və sərbəst tərcümələrdən ibarət olmuşdur. “Viqayə” əsərini türkcəyə tərcümə edən Yusif Dövlətoğlu da sərbəst-yaradıcı tərcümə üsulunu əsas götürmüşdür. Buna görə də orijinalda və tərcümədə kitabların sayı kimi, mətnlərin həcmi də bir-birindən fərqlənir. Bununla bərabər onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Viqayə”nin orta əsrlərdə üzü köçürülmüş əlyazma nüsxələrində olan kitabların sayı da fərqlidir. Əgər orijinalın S-740 şifri altında mühafizə edilən nüsxəsi 51 kitabdan, B-7496 şifri nüsxəsi 56 kitabdan, B-3227 və B-7265 şifri nüsxələr 55 kitabdan ibarətdirsə, B-5761 şifri nüsxə 58 kitabdan ibarətdir. Bu da onu göstərir ki, orta əsr katibləri tədqiq edilən əsərin mətnini köçürərkən mətndə müxtəlif dəyişmələrə yol vermişlər.

Yusif Dövlətoğlunun tərcüməsində isə kitabların sayı daha azdır. Belə ki, B-7075 şifri “Mənzum fiqh” tərcüməsində kitabların sayı cəmi 49-dur. Buradan da belə qənaətə gəlmək olar ki, Yusif Dövlətoğlu özü tərcümədə kitabların sayını azaltmış, ya da onun tərcümə üçün istifadə etdiyi nüsxədə kitabların sayı elə tərcümədəki sayda olmuşdur. Əsərdə olan kitabların sayı tərcümədə olan kitabların sayından fərqləndiyi kimi, orijinala tərcümənin mətnləri də həcm baxımından bir-birindən çox fərqlənir. Belə ki, əgər “Viqayə” əsərinin S-740 şifri əlyazması 3775 sətirdən, B-7496 şifri əlyazması 4417

sətirdən, B-7265 şiffli nüsxəsi 4095 sətirdən, B-3227 şiffli əlyazması 4733 sətirdən və B-5761 şiffli nüsxəsi 3201 sətirdən ibarətdirsə, B-7075 şifri altında saxlanılan “Mənzum fiqh” tərcümə abidəsinin həcmi 7116 beytdir. “Mənzum fiqh” tərcüməsinin başqa ölkələrin kitabxanalarında saxlanan nüsxələrində də mətnlərin həcmi bir-birindən fərqlidir. Deməli tərcümə ilə orijinal arasındakı fərq nəzərə çarpacaq dərəcədə böyükdür. “Viqayə” və “Mənzum fiqh”dəki kitabların sayı, onların arasındakı sətir və beytlərin miqdarı aparılmış dəqiq araşdırmalara söykənən dissertasiyada verilmiş müfəssəl cədvəldə öz əksini tapmışdır.

“Mənzum fiqh” və “Viqayə”də nikah məsələləri adlanan ikinci yarımfəsildə qeyd edilir ki, iki əks cinsin birliyindən yaranan ailədə tərəflərin səlahiyyətləri tarix boyu müxtəlif aspektlərdə təzahür etmişdir. Cahiliyyə dövrü ərəb ailəsində kişi hakim idi, çünki ailənin dolanışığını o təmin edirdi. Son dövrlərdə islamda ailə-nikah münasibətləri ilə bağlı məsələlərin müasir müsəlman cəmiyyətinin tələbləri baxımından öyrənilməsi sahəsində bir sıra mühüm işlər görülmüş, xüsusi elmi araşdırmalar aparılmışdır.

Bu mövzu ilə bağlı hər bir tədqiqatçının müraciət etdiyi ilk mənbə Qurani-Kərim, hədislər və orta əsr müsəlman alimlərinin, fəqihlərinin əsərləri olmuş və onların əsasında islamda nikah, məhr, ailə və ailə üzvləri arasında münasibətlər müəyyənləşdirilmişdir. Qurani-Kərimdə təqribən yüzə yaxın ayədə ailə hüququ ilə bağlı məsələlərə toxunulmuşdur.

Nikahın şəri hökmləri beşdir: Vacib, haram, kərahət, sünnə, mübah.

Nikahın rüknləri: 1) Qadının vəlisi olmalıdır. 2) Onun iki ədalətli şahidi olmalıdır.

Bəs vəli kimə deyilir? Başqası üzərində haqqı olan bir kimsəyə vəli deyilir. İslam hüququ evlənmədə vəliliyi qəbul etmişdir. Hədislərdə vəli haqqında belə buyrulur: “Himayədarı

olmayana isə rəhbər himayadarlıq edər”. Digər bir hədisdə də Peyğəmbərdən (s) rəvayət olunur: “Himayadar (vəli) və iki ədalətli şahid olmadan bağlanan nikah düzgün deyil”.¹

Hər iki rüknə daxil olan şəxslər aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdırlar: 1.Müsəlman olmalı; 2.Yetkinlik yaşına çatmış olmalı; 3.Ağıllı olmalı; 4.Azad olmalı; 5.Kişi olmalı.; 6.Ədalət sahibi olmalı.

Aşağıdakı şəxslər vəli olmaq hüququna malikdirlər: 1.Ata; 2.Atanın atası (baba); 3.Doğma qardaş; 4.Atabir qardaş; 5.Ata-anabir qardaşın oğlu; 6.Atabir qardaşın oğlu; 7.Əmi; 8.Əmi oğlu.

Bakirə qızın vəlisi olmalıdır.

Nikah elə bir müqavilədir ki, qadın nikahla bağlandığı kişi üçün daha naməhrəm, “haram” sayılmır. Lakin kişinin və qadının razılığı nikah bağlamaq üçün kifayət deyildir. Daimi və müvəqqəti nikah üçün əqd duası oxunmalı və nikah müqaviləsi bağlanmalıdır. Əqd duasını bəylə gəlin, yaxud onların vəkil etdikləri şəxslər oxuyurlar. Həm kişi, həm də qadın onların vəkili ola bilərlər. Kəbinkəsmə düsturunu əvvəlcə gəlin, sonra isə bəy ərəbcə oxuyur. Həmin dua “Viqayə” əsərində belə verilir, gəlin deyir: “Müəyyən olunmuş məhr ilə özümü sənin arvadın etdim”. Bəy cavab verir: “Evlənməyi qəbul etdim”.

Nikah müqaviləsi bağlamaq üçün şəriət aşağıdakı dörd şərtə riayət olunmasını tələb edir: 1. Kəbinkəsmə duası ərəb dilində düzgün tələffüz edilməlidir. Onun başqa dildə oxunmasına ancaq müstəsna hallarda (bəylə gəlin, nə də onların vəkil-ləri ərəb dilini bilməyəndə) icazə verilir. 2. Duanı oxuyanlar (bəy, gəlin və ya onların vəkil etdikləri şəxslər) yetkinlik yaşına çatmış və ağıllı olmalıdır. 3. Dua oxunarkən gəlinin və bəyin adları çəkilməlidir.

¹ AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. S-740. عبيد الله بن مسعود صدر الشريعة الاول – وقاية الرواية في مسائل الهداية. 31b

Nikahın şəri hökümləri məzhəblərə görə fərqlənir: I. Hənəfi məzhəbinin şərtləri: a) Nikah bağlanarkən açıq və ya üstü örtülü halda bildirilməlidir. Nikah əqdini bağlayarkən tərəflərin razılığı açıq və ya qapalı kəlmələrlə bildirilməlidir. b) Evlənənlərin hər ikisi eyni vaxtda iştirak etməlidir. c) Nikah əqdi bağlananda hər iki tərəf bunu eşitməlidir.

Bundan başqa evlənənlərlə bağlı bəzi şərtlər var: 1. Ağıllı olmalı. Ağıllı olmayan dəlinin nikahı doğru deyil. 2. Həddibuluğa çatmış və azad olmalıdırlar. Ağıllı olanla kölənin nikahının bağlanması ancaq vəlinin (valideyn) və kölənin ağasının icazəsi ilə ola bilər. 3. Nikah əqdi bağlanarkən zövcənin vəziyyəti əlverişli olmalıdır. Məs: İddət müddətini gözləməyən və ya başqasına nikahlı olan qadınla evlənmə səhih deyil. 4. Evlənənlər, yəni qızla oğlan bilməlidir ki, hansı qız ilə və ya hansı oğlanla ailə qurur. 5. Nikah əqdi qadının hər hansı bədən üzvlərinə görə bağlanmamalıdır. Məs.: Oğlan qızın atasına “qızının ayağını və əlini mənimlə evləndir” deməsi ilə bağlanan nikah doğru deyil (yəni qızının ayağına, əllərinə vurulmuşam).

Peyğəmbər (s) buyurub: “Şahidlər iştirak etmədən nikah bağlanmaz”¹.

Şahidlərə gəlincə, onlarla bağlı aşağıdakı şərtlər vardır: 1. Ən azı iki nəfər şahid olmalıdır. 2. Şahidlərin ikisinin də kişi olması vacibdir. 3. Bir kişi və iki qadımdan ibarət olan şahidlik də səhihdir. Lakin iki qadının şahidliyi səhih deyil. 4. Şahid ağıllı olmalıdır. 5. Azad olmalıdır. Dəlinin, uşağın və kölənin şahidliyi səhih deyildir. 6. Müsəlman olmalıdır. 7. Müsəlmanın nikahı iki zimminin şahidliyi ilə bağlanmaz. “Əl-Viqayə” əsərində isə belə deyilir: “Müsəlmanın iki zimmi kişinin hüzurunda zimmi qadınla nikah bağlamağı caizdir.

II. Şafii məzhəbi ilə bağlı şərtlər. 1. Vəli sərbəst iradəli

¹ Delilləriylə İslam Hukuku Şahıs, Aile ve Çözümlü miras. İstanbul 1983, 619 s., s.206.

olmalı, vəlinin nikahda məcburi olaraq iştirakı səhih deyildir. 2. Kişi olmalıdır. 3. Məhrəm olmalıdır. 4. Həddi-buluğ yaşında olmalıdır. 5. Ağillı olmalıdır. 6. Adil olmalıdır. 7. Ayrı dindən olmamalıdır. 8. Kələ olmamalıdır.

Evlənən kişi ilə əlaqədar şərtlər. 1. Kişi sərbəst iradəli olmalıdır. Məcburi evləndirmək səhih deyil. 2. Mövcud olmalıdır. Məchul bir kimsə ilə nikah bağlanılmaz. 3. Qadının özünə halal olduğunu bilməyən bir kimsə olmamalıdır. Qadının özünə halal olduğunu bilmədən onu nikahlamaq caiz deyil.

Evlənəcək qadınla əlaqədar şərtlər: 1. Qadın kişinin məhrəmi olmalıdır. 2. Qadın tanınmalıdır. 3. Ailə qurmaq üçün maneə olmamalıdır. Ehramdakı qadının evlənməsi halal deyil. İddə müddətini gözləyən və ərddə olan qadınla nikah bağlamaq da halal deyil. Şahidlərin şərtləri: 1. İki kələnin, iki korun, iki qadının şahidliyi səhih deyil. 2. Bir nəfər ilə şahidlik səhih deyil. 3. Ər və arvad bir-birinə şahidlik edə bilməzlər. 4. Vəlidən başqa iki şahid olmamalıdır. 5. Nikahı bağlanılanların oğul və qızları şahidlik edə bilər. Şafilərə görə nikahın şərtlərindən mühümü evlənənlərin evlənmək istədiklərini sözlə uca-dan bildirmələridir. Məs.: Kişinin “Qadını nikahladım” deməsi.

III. Hənbəliyə görə nikahın beş şərti vardır. 1. Evlənənlərin bilinməsi. 2. Sərbəst iradə və razılıq olmalıdır. 3. Vəlidə olan xüsusiyyətlər: a) Kişi olmalıdır. Qadının vəliliyi səhih deyil. b) Ağillı olmalıdır. v) Həddi-buluğ yaşında olmalıdır. q) Azad olmalıdır. d) Eyni dindən olmalıdır. c) Rəşid (ağıl, kamal həddinə çatmış) olmalıdır. Yəni nikah haqqında məlumatı olan bir insan olmalıdır. 4. Şahidlik. Kələ də olsalar, ağillı, yetkinlik yaşına çatmış, zahirən də olsa ədalətli iki kişinin şahidliyi olmadan nikah səhih deyil. Şahidlər müsəlman, danışan, eşidən olmalıdırlar. Ər-arvadın atasının və ya oğullarının şahidliyi səhih deyildir. İki korun və yaxud ərddə arvadın, bir-birinin düşməni olan iki kişinin şahidliyi səhih deyildir. 5. Evliliyə

manəə olan şərtlər olmamalıdır.

IV. Malikilərə görə nikahın şərtləri: 1. Vəli kişi olmalıdır. 2. Azad olmalıdır. 3. Ağillı olmalıdır. 4. Həddi-buluğ yaşına çatmış olmalıdır. 5. Ehramda olmamalıdır. 6. Səfeh olmamalıdır. 7. Fasiq olmamalıdır. Şahidlərin isə məcbur və mütləq olması lazımdır. Maliki məzhəbində nikahın rükününün beş olduğu göstərilir: ər, zövcə, vəli, iki şahid, siğə. Nikah əqdi “icab” və “qəbuldan” ibarətdir.

V. Cəfəri məzhəbinə görə, əsasən nikah iki cür olur: 1) Daimi nikah. 2) Siğə. Nikah bağlayanların qarşılıqlı razılığı olmalıdır. Burada iki nəfər şahidlik etməlidir. Qızın hakimi – atası, babası və bu qəbildən olan adamlar. Ana qəyyum ola bilməz. Nikah bağlanarkən iki rükət namaz qılınır, sonra dua oxunur. Nikah kağızı yazılarkən din xadimi xütbə oxuyur. Bundan sonra siğə oxunur.

Qurani-Kərimdə, “əl-Viqayə” və “Mənzum fiqh” əsərlərində bir qism qadınların ailə qurması, nikaha daxil olması haram sayılır.

Müvəqqəti olaraq haram buyrulanlar. Bu isə o deməkdir ki, qadın hazırda mövcud olan müəyyən səbəblərə görə həmin kişiyyə ərə gedə bilməz. Əbədi haramlığın səbəbləri bunlardır: Nəsəb, kürəkənlik və süd əlaqəsi. Həmin şəxslər bunlardır: analar, qızlar, bacılar, bibilər, xalalar, qardaş və bacı qızları. Cəfəri məzhəbi də sadalanan hallarda evlənməni haram sayır.

Kürəkənlik səbəbi ilə evlənməsi haram olanlar özləri də bir neçə yerə ayrılırlar: a) Arvadın anası (qaynana). b) Cinsi əlaqədə olduğu qadının qızı. c) Oğulun arvadı (gəlin) ilə nikah bağlamaq haram sayılır. d) Atanın arvadı. Atanın nikah bağladığı qadınla oğulun evlənməsi haramdır.

Süd əlaqəsi ilə evlənməsi haram olanlar. 1.Süd anası. 2.Süd anasının anası. 3.Süd anasının qaynanası. 4.Süd anasının bacısı. 5.Süd anasının ərinin bacısı (baldızı). 6.Süd anasının oğul və qız nəvələri. 7.Süd bacısı.

Süd əmən qız uşağı bu qrup kişilərlə ailə qura bilməz:
1.Süd verən qadının əri (yəni süd atası). 2.Həmin kişinin atası.
3.Həmin kişinin oğlanları və nəvələri. 4. O kişinin qardaşları.
5.O kişinin əmiləri və dayıları. 6.Süd verən qadının qardaşları.
7.Süd verən qadının oğlanları və nəvələri. 8.Süd verən qadının atası və babası. 9.Süd verən qadının əmiləri və dayıları.

Müvəqqəti olaraq haram sayılan qadınlar, aşağıdakılar hesab olunurlar: 1. Kişi iki bacı ilə eyni vaxtda evlənmə bilməz. 2. Qadını ilə bərabər qadının və ya onun bibisi və ya xalası ilə evli olmaq. 3. Başqasının arvadı və ya boşanıb müddət (iddə) gözləyən qadın. 4. Üçüncü dəfə boşanmış qadın. 5. Zinakar qadınla evlənmək: Kişinin zinakar qadınla evlənməsi, qadının isə zinakar kişiyə ərə getməsi halal deyil. Yalnız onlar sadıq bir tövbə etsələr bundan sonra onlara evlənmək və ya ərə getmək halal olar.

İman baxımından müsəlmanlara müxalif olanlar üç qrupa ayrılırlar. 1. Səməvi kitabı olmayanlar. Bunlar ağaca, daşa, gümüşə və s. inananlardır. 2. Kitaba bənzər şeyləri olanlar. 3. Kitabları olan yəhudilər və xristianlar. Bir müsəlmanın bunların qadınları ilə evlənməsi halaldır. Amma müsəlman bir qadının əhli-kitab olan bir kişi ilə evlənməsi haramdır. Kitab əhli olmayan qeyri-müsəlman kişi və qadınlarla ailə qurmağı da haram buyurulmuşdur. Şiğar, muhəllil və mütə kimi nikahlar batil nikah sayılır.

Şiğar nikahı. Bu bir kimsənin öz qızını, bacısını, yaxud qəyyumu olduğu kimsəni qarşı tərəfə ərə verərək, əvəzində onun özünü, yaxud oğlunu və ya qardaşını qohumlardan bir qızla evləndirməsini, yaxud qızını və ya bacısını ərə verməsi deməkdir. Muhəllil nikah. Bu üçüncü dəfə boşanmış qadını, birinci ərinə halal olsun deyə gözləmə müddətindən sonra almaq və sonra boşamaqdır. Bu növ nikah ən böyük günahlardan və fahiş işlərdəndir. Mütə nikah (Siğə). “Mütə” sözünün lüğəvi mənası “Müvəqqəti nikah”, “aşna” deməkdir. Cəfəri

məzhəbinə görə mütə nikahı caizdir və onunla əlaqədar xüsusi hökmlər var. Hənəfi və Şafii məzhəblərinə görə isə mütə nikahı batildir.

İstər daimi, istərsə də müvəqqəti evlilikdə nikah müqaviləsi oxunmalıdır. Nikah müqaviləsini kişi ilə qadın özləri oxumalı, ya da onların tərəfindən oxumaq üçün başqasını vəkil etməlidirlər.

Nikah müqaviləsinin oxunma qaydaları: Əgər daimi nikahın müqaviləsini kişi və qadının özləri oxusalar, əvvəlcə məhriyyənin miqdarını təyin etməlidirlər.

Kişi və qadın özləri müvəqqəti nikahın müqaviləsini oxumaq istəsələr, gərək əvvəlcədən müddəti və məhriyyəni müəyyən etsinlər.

Əgər başqasını vəkil etsələr, qadının vəkili əvvəl, kişinin isə sonra oxuyur.

Cəfəri məzhəbinə görə müvəqqəti nikahda aşağıdakı qaydalar gözlənilməlidir: 1. Qarşılıqlı razılığa əsasən siğə oxunmalıdır. 2. Müsəlman qadın yalnız müsəlman kişi ilə müvəqqəti nikah bağlaya bilər. 3. Müddət təyin edilməlidir. 4. Məhr (başlıq) təyin edilməlidir. 5. Zina edən qadınla mütə nikaha girmək haramdır. Qeyri-müsəlmanlarla evlənmə iki vəziyyətdə olur: 1. Əhli-kitab olan qadınlarla evlənmək caizdir. 2. Qeyri müsəlman olub, atəşpərəst, büt-pərəst olanlarla evlənmək haramdır.¹

Dinindən döənən qadın və kişinin nikahının hökmü barədə yazılır: 1. İkisindən biri və ya hər ikisi birlikdə dindən dönersə malikilərə görə aralarındakı nikah pozulur. 2. Şafilərə görə isə nikah dərhal pozulur.

Məhr-islam qanunlarına görə, qadınların əri ilə ailə qurması üçün əqd etməsi və ya zifafda olması üçün haqqı olan verilən maldır. Məhr hökmən olmalıdır, çünki Qurani-Kərimdə

¹ Abdurrahman El-Ceziri. Dört mezhebin fıkıh kitabı (Tercüma eden Hasan Ege Diyanet İşleri Reis Müavini). İstanbul, 2000, Vc., s.2310.

hökm edilir, Peyğəmbərin (s) hədislərində də buyrulur.

“Məhrin miqdarı 10 dirhəmdir”.

Məhrin şərtləri: 1. Məhr qiymətli bir mal olmalıdır. Məhrin çoxu kimi azının da sərhəddi yoxdur. 2. Qadına məhr olaraq verilən pay şəriət baxımından halal qəbul edilən mal olmalıdır. 3. Məhr başqalarından oğurlanmış bir şey olmamalıdır. 4. Məhr məchul olmamalıdır, yəni qadın üçün məlum olan bir şey olmalıdır.

Məhrin növlərinə gəlincə, onlar aşağıdakılardır: 1) Məhri-müsəmma müəyyən edilmiş, məlum məhr. 2) “Məhri-misil” - adətə görə məhr. Əgər razılaşma olmamışdırsa, ər arvadı ilə yaxınlıq etdikdən sonra adətə görə, yəni qızın ailəsində, adətən arvadlara verilən məbləğdə məhr verilməlidir.¹

Beləliklə, aparılan araşdırmalar göstərir ki, islam hüquq sistemində ailə və nikah məsələləri bütün incəliklərinə qədər diqqətlə işlənmişdir. Hənəfi məzhəbinin təməl kitablarından biri olan “Viqayə” və onun poetik tərcüməsi olan “Mənzum fiqh” tərcümə əsəri əsasında aparılmış tədqiqat işində nikah və onun rükunləri, nikahın şəri hökmləri, nikahın növləri, eləcə də başqa məzhəblərlə müqayisəli şəkildə araşdırılaraq, nikahla bağlı bütün məsələlər ətraflı şəkildə elmi əsaslarla işıqlandırılmışdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. “Hənəfilik məzhəbi” və onun təkamül tarixinə qısa bir nəzər, - AME Akademiyası Fəlsəfə kafedrasının təşkil etdiyi aspirant və dissertantların elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı-2002, s.82-85.

2. Yusif Dövlətoğlu və onun “Viqayənamə” tərcüməsi. - Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Filologiya məsələləri №3. Bakı-2003, s.125-127.

¹ Əliyev R. İslamda ailə və nikah münasibətləri. Bakı, 1999, s.125.

3. Sadr əş-Şəriə əs-Sani və onun “Şərhül Viqayə” əsəri. – Bakı Dövlət Universiteti Şərqsünaslıq fakültəsinin 80 illiyinə həsr edilmiş Şərqsünaslığın aktual problemləri mövzusunda Respublika elmi konfransın materialları. Bakı-2003, s.189-191.

4. Yusif Dövlətoğlunun “Mənzum fiqh” nüsxələri dünya kitabxanalarında. – AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. IX Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. (Bakı, 23-24 sentyabr 2004-cü il). Bakı-Nurlan-2004, s.187-192.

5. Yusif Dövlətoğlu və onun “Mənzum fiqh” tərcüməsi. – AMEA Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. Elmi araşdırmalar (elmi-nəzəri məqalələr toplusu) (VII buraxılış) 3-4. Bakı- 2004, s.42-48.

6. İmam Əbu Hənifə-Hənəfi məzhəbinin banisi kimi. Dirçəliş-XXI əsr” jurnalı-2006, s.247-251.

7. “Viqayə” əsərinin türk dilinə tərcümələri. – Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi. Nurlar-2007 №07(07), s.217-222.

8. “Xilafiyət” əsəri və onun müəllifi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Dövlət Universiteti. Azərbaycanın, Görkəmli Şərqsünas alimi Professor Aida İmanquliyevanın 70 illik yubleyinə həsr olunmuş Şərqsünaslığın aktual problemləri mövzusunda Respublika elmi konfransın materialları. Bakı-2009, s.128-130.

9. “Viqayə”nin şərh, haşiyə, izah və tərcümələri. – AMEA Xəbərlər Humanitar Elmlər №2. Bakı-“Elm”-2010, s.65-75. Həmmüəllif Vasim Məmmədəliyev.

10. Sadr əş-Şəriə əs-Saninin əsərləri Əbdülqəni Nuxəvinin kolleksiyasında. – Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi Dövlət və Din İctimai Fikir Topusu İyul-Avqust-2010 5(19), s.125-129.

11. Yusif Dövlətoğlu və onun “Mənzum Fiqh” tərcümə-

وارلیق فصالنامه فرهنگى ،ادبى، هنرى به زبانهائى sinin Bakı nüsxəsi. هنرى به زبانهائى : دکتور جواد هیئت شماره امتیاز: ۸۵۳۸ ادرس: تهران، شهرک قدس، فاز ۲، خیابان هرمان، برج ۹، طبقه ۳، شماره ۲

Varlıq Quarterly Journal in Turkish and Persian Chief Editor: Prof. Dr. Javad Heyat Editor: M.Riza.

12. İbrahim əl-Hələbi və onun "Multəqal əbhar" əsəri. – AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu Türkologiya və Mərkəzi Asiya Araşdırmaları İnstitutu Babeş-Bolyai Universitetinin "Müasir şərqsünaslığın aktual problemləri" Beynəlxalq elmi konfransın materialları 1-2 iyun 2011, Bakı, s.239-240.

13. «Qurd Əfəndi və onun «وقایع» و ترجمه اثر «وقایع» "Viqayə" tərcüməsi" (fars dilində). (ادبى، هنرى به زبانهائى تركى و فارسى صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتور جواد هیئت شماره امتیاز: ۸۵۳۸ ادرس: تهران شهرک قدس، فاز ۲، خیابان هرمان، برج ۹، طبقه ۳، شماره ۲.

Varlıq Quarterly Journal in Turkish and Persian Chief Editor: Prof. Dr. Javad Heyat Editor: M.Riza Heyat Tehran, I.R. Iran h.1389, 53-58.

14. Şəmsi Paşa və onun "Viqayə" tərcüməsi. – AME Akademiyası Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ziya Musa oğlu Bünyadovun 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi simpoziumun materialları (Bakı, 7-8 may 2012-ci il) Orta Əsrlər Şərqi tarixşünaslığı və mənbəşünaslığı. Bakı-" Elm"- 2012, s.403-405.

15. "Əl-Viqayə" əsərinin dünya əlyazmaları xəzinəsində nüsxələri". – AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun 24 may 2013-cü ildə keçirdiyi Orta Əsr Əlyazmaları və Azərbaycan Mədəniyyəti Tarixi Problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümünə həsr olunmuş XIII Respublika elmi konfrans. Bakı-2013, s.385-390.

Yusif Dovlatoghlu and his work “Manzum figh”
as a source in studying of history of hanafism

Summary

The research work consists of introduction, three chapters, conclusion, the used literature and appendixes.

Introduction presents actuality of the theme, scientific innovations of the investigation, its aim and tasks. The level of studying of the theme, its methodological base, sources and approbation, theoretical and practical importance of the theme have also been determined in introduction.

The first chapter titled “Yusif Dovlatoghlu and his work “Manzum figh” deals with the social-political and cultural situation of the society Yusif Dovlatoghlu lived in. This period corresponds with Sultan Murad Khan’s and his son Sultan Murad khan II’s governing. This chapter also examines in details Yusif Dovlatoghlu’s life and creative activity.

The second chapter under the title “Vigaya’s place in the history of hanafism” presents information about hanafism, Sadr ash-Sharia al-Avval’s (one of the most outstanding representatives of hanafism) life and creative activity. The author placed the investigation and translation of “Vigaya” and information about Azerbaijani scientists of figh in this chapter.

The third chapter is called “Statement of the questions of marriage in the works “Vigaya” and “Manzum figh”. In this chapter the author makes comparative analysis of “Vigaya” and “Manzum figh”. Questions of marriage in hanafism on the bases of “Manzum figh” and “Vigaya” have also been investigated here.

In conclusion the author made generalization of the research work.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ РУКОПИСЕЙ ИМ. МУХАММЕДА ФИЗУЛИ**

На правах рукописи

РУБАБА БАХАДЫР КЫЗЫ ШИРИНОВА

**ЮСИФ ДОВЛЕТОГЛЫ И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЕ
«МАНЗУМ ФИКХ» КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ
ИСТОРИИ ХАНАФИТСКОГО ТОЛКА**

7213.01 – Религиоведение

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по философии**

БАКУ - 2014